

УДК 343.9

Т.В. ДУЮНОВА

Тетяна Василівна Дуюнова, кандидат юридичних наук, доцент Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка

ЩОДО ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ ТА УМОВ ЇЇ ПРАВОМІРНОСТІ

Українське суспільство знаходиться на стадії соціальної трансформації, яка суттєво змінила його структуру та ієрархію цінностей. Згідно з Конституцією України найвищою соціальною цінністю є людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека. (ст. 3 Основного Закону). Але в умовах сьогодення, які супроводжуються складною політичною, соціально-економічною кризою, військовою ситуацією, виникають численні проблеми, пов'язані з зростанням рівня й динаміки злочинності. Домінуюче значення набувають насильницькі злочини, що належать до категорії тяжких і особливо тяжких. У суспільстві спостерігається різке насичення зброї як в сфері легального володіння, так і в кримінальному середовищі. Кількість злочинів, які вчиняються шляхом використання зброї, вибухових речовин і вибухових пристроїв, набуває загрозливого значення.

За таких умов держава не може повною мірою гарантувати усім надійний захист і безпеку від злочинних посягань, і надто часто особа залишається сама, захищаючи своє життя, здоров'я, майно. Для будь-якого демократичного суспільства пріоритетним напрямом державної політики щодо захисту прав людини є створення максимуму правових можливостей для свого захисту. Не є винятком у цьому аспекті і наша країна. Конституція України у ст. 27 закріпила право кожного захищати своє життя і здоров'я, життя та здоров'я інших людей від протиправних посягань¹.

У цьому фундаментальному конституційному положенні законодавець закріпив повноцінну правову підставу щодо гарантій реалізації права на необхідну оборону. Необхідна оборона, як самостійний кримінально-правовий інститут, отримала правове закріплення не тільки в конституційних, а й у кримінально-правових нормах, оскільки право на життя та здоров'я є невід'ємними, недоторканими, природними благами кожної людини, а їх захист становить основу будь-якої цивілізованої системи права.

Інститут необхідної оборони може ефективно виконувати своє призначення лише за відсутності для людини, яка захищає не тільки свої, а й інтереси інших осіб, реальної загрози бути притягнутим до кримінальної відповідальності. На сьогоднішній день більшість спеціалістів наголошують на тому, що правозастосовна практика щодо реалізації громадянами права на захист є вкрай незадовільною. Відносно осіб, котрі правомірно завдали шкоди в стані необхідної оборони, надто часто здійснюється кримінальне переслідування, застосовуються запобіжні заходи, виносяться обвинувальні судові вироки. Неправильне застосування норм про необхідну оборону підриває авторитет співробітників оперативних, слідчих, прокурорських і судових органів, породжує невіру в закон. Названі факти свідчать про закономірність відродження наукового та практичного інтересу до кримінально-правового інституту необхідної оборони.

Проблемні питання інституту необхідної оборони завжди були в центрі уваги вчених-правознавців. Значний внесок у дослідження вказаної проблематики внесли Г.М. Андрусяк, П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, Н.П. Берестовий, В.П. Діденко, М.Й. Коржанський, С.Г. Келіна, М.Д. Шаргородський, М.І. Якубович та інші. У роботах цих вчених містяться положення, які стали основою реформування кримінального законодавства в частині регулювання обставин, що виключають злочинність діяння в цілому і необхідної оборони зокрема. Але не зважаючи на значні наукові доробки вказаних вчених, залишається ще багато питань, що потребують ґрунтовного дослідження й наукового аналізу.

Отже, **метою** даної статті є дослідження правової природи інституту необхідної оборони, як самостійного кримінально-правового інституту, аналіз чинного законодавства щодо визначення умов правомірності необхідної оборони.

Закріплені у Конституції України фундаментальні положення утвердження та забезпечення права людини самостійно захищатися від протиправних посягань знайшли своє відображення у Кримінальному Кодексі України 2001 р., в якому законодавець вперше виокремив самостійний розділ VIII Загальної частини «Обставини, що виключають злочинність діяння» та значно розширив перелік таких обставин. Якщо за Кримінальним кодексом України 1960 р. цих обставин було три, то за Кримінальним кодексом 2001 р. їх передбачено вісім. Особливої уваги у цьому переліку заслуговує необхідна оборона.

Право на необхідну оборону закріплено в ст. 36 Кримінального кодексу України. Відповідно до неї необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони².

Отже, необхідна оборона – це правомірний захист від суспільно небезпечного посягання на інтереси громадян і держави, які охороняються кримінальним законом шляхом завдання шкоди особі, яка посягає, при дотриманні певних умов. Необхідна оборона – це суб'єктивне право кожного громадянина, який може реалізувати це право, а може ухилитися від його реалізації. Відмова громадянина від реалізації свого права на захист від суспільно небезпечного діяння може викликати лише осуд з боку суспільства³.

Аналізуючи положення ст. 36 Кримінального кодексу України, можна констатувати, що реалізувати право на необхідну оборону шляхом завдання шкоди особі, яка здійснює посягання, можуть особи незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання чи звернутися за допомогою до інших осіб чи державних органів. Цим положенням підкреслюється активний характер захисної діяльності, що, в свою чергу, спростовує твердження, згідно з яким особа не вправі активно оборонятися, коли має можливість уникнути нападу шляхом втечі або звернутися за допомогою до інших осіб.

Необхідна оборона за своєю правовою природою є самостійним інститутом кримінального права, ефективність застосування якого на практиці залежить від законодавчого закріплення державою кримінально-правових норм, які б забезпечували і стимулювали самостійне застосування громадянами даного інституту для захисту від суспільно небезпечних посягань.

Сутність необхідної оборони полягає в завданні шкоди особі, яка здійснює посягання. Але необхідно зазначити, що кримінальне законодавство рівною мірою покликане охороняти права усіх громадян. Отже, правовій охороні підлягає і особа, яка порушує закон, вчиняючи протиправне діяння. Тому завдання шкоди особі, яка вчиняє кримінальне правопорушення у ситуації необхідної оборони, суворо регламентується законом. Як будь-яке право, право на необхідну оборону має свої межі і виникає за певних умов. Перевищення визначених законом меж і порушення умов реалізації права на необхідну оборону, перетворює її на злочин.

У теорії кримінального права України умови, які потрібні для визнання наявності стану необхідної оборони, зазвичай іменуються умовами правомірності необхідної оборони. Вчені-правознавці вказані умови поділяють на дві групи: 1) умови правомірності необхідної оборони, які стосуються суспільно небезпечного посягання; 2) умови правомірності необхідної оборони, які стосуються захисту⁴.

Ми вважаємо, що більш обґрунтовано умови правомірності необхідної оборони поділяти на: 1) умови, які характеризують підстави виникнення і припинення права на необхідну оборону; 2) об'єктивні й суб'єктивні ознаки, які визначають межі реалізації права на самозахист. Першу групу становлять суспільна небезпека, наявність та дійсність посягання; другу – коло об'єктів захисту, спрямованість завдання шкоди, співмірність захисту характеру і небезпеці посягання.

Перша умова правомірності необхідної оборони – суспільна небезпека посягання. Під суспільно небезпечним посяганням деякі науковці розуміють злочинне посягання та вважають, що правомірна оборона від явно незлочинних суспільно небезпечних дій (наприклад, здійснених малолітнім або психічно хворим) недопустима й підпадає під ознаки крайньої необхідності⁵.

Аналізуючи ст. 36 Кримінального кодексу України, можна констатувати, що підставою необхідної оборони є посягання, яке становить суспільну небезпеку, і таке посягання не обов'язково має бути злочинним. Як справедливо з цього приводу наголошують Е.М. Кісілюк та Д.М. Мошенець, суспільна небезпека діяння не рівнозначна його злочинності, оскільки злочин характеризується певною сукупністю ознак, і суспільна небезпека – одна із них. Посягання повинне бути за своїми об'єктивними ознаками суспільно небезпечним і протиправним, однак при цьому не обов'язково злочинним⁶.

Розглядаючи суспільну небезпеку як умову правомірності необхідної оборони необхідно говорити про об'єктивну суспільну небезпеку посягання, тобто здатність діяння завдати шкоди або створити загрозу завдання шкоди правам та інтересам, які охороняються кримінальним законодавством.

Дійсність або реальність посягання розглядається не тільки як основна умова правомірності необхідної оборони, а й слугує підставою для відмежування необхідної оборони від уявної. Як зазначає Ю.В. Александров, суспільно небезпечне посягання має бути реальним (дійсним), тобто таким, що об'єктивно існує, і тільки від нього можна вести необхідну оборону. Реальність посягання є обов'язковою умовою правомірності дій, що вчиняються у стані необхідної оборони, якщо ж посягання існує лише в уяві особи, то захисні дії розглядаються як уявна оборона⁷.

Реальність суспільної небезпеки, як правило, встановлюється виходячи із загальної характеристики дій особи, яка вчиняє посягання, і особи, яка обороняється. Вказана умова констатує той факт, що не може бути необхідної оборони проти правомірних дій.

Що стосується групи умов, які відносяться до захисту, то необхідно зазначити, що коли особа сама порушує баланс суспільних відносин чи сприяє вчиненню кримінального правопорушення іншими особами, то вона вже апіорі ставить себе за межі закону і тим самим створює підстави для можливого припинення протиправних дій, в тому числі і шляхом фізичного впливу.

Аналізуючи ст. 36 Кримінального кодексу України, можна зазначити, що об'єктами захисних дій у стані необхідної оборони є охоронювані законом права та інтереси особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільні інтереси та інтереси держави. Оцінюючи правомірність дій особи, яка захищається, необхідно враховувати тезу про те, що право на завдання шкоди в стані необхідної оборони є пріоритетним і виступає гарантом щодо усіх інших прав і свобод людини та громадянина.

Наступною умовою правомірності необхідної оборони є співмірність захисту характеру і небезпеці посягання. Співмірність у даному випадку доречно використовувати в співвідношенні зі словом «приблизно». У реальному житті потреба в необхідній обороні виникає зазвичай в умовах недостатності часу для прийняття рішення, стресової ситуації, що знижує можливість реального сприйняття обставин посягання. У цьому разі досягти точної відповідності між небезпекою, яка загрожує, і арсеналом захисних дій практично неможливо. Існує загальне правило, відповідно до якого при посяганні, що пов'язане з насильством, небезпечним для життя особи, яка обороняється чи інших осіб, або з безпосередньою загрозою застосування такого насилля можливе завдання будь-якої шкоди особі, яка вчиняє посягання. В інших випадках для уникнення перевищення меж необхідної оборони шкода, яка завдається особі, що вчиняє посягання, повинна обмежуватися з урахуванням характеру і ступеня погрози. При оцінці правомірності дій особи, яка обороняється, повинен враховуватися увесь комплекс характеристик, які стосуються як безпосередньо її самої, так і особи, яка вчиняє посягання. Зокрема, необхідно враховувати стать, вік, фізичну підготовку, володіння спортивними навичками тощо. Окремо взятий фактор, навіть такий як наявність чи відсутність зброї у сторін, не завжди може слугувати однозначним критерієм для визначення правомірності необхідної оборони.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що необхідна оборона за своєю правовою природою є самостійним інститутом кримінального права, ефективність застосування якого на практиці залежить від законодавчого закріплення державою кримінально-правових норм, які б забезпечували і стимулювали самостійне застосування громадянами даного інституту кримінального права для захисту від суспільно небезпечних посягань.

Правова природа інституту необхідної оборони базується на визнанні природного права людини на самозахист від злочинних посягань усіма способами, які не заборонені законом. Це право встановлюється державою як необхідне доповнення державної охоронної і попереджувальної діяльності, але разом із тим дане право не створюється, а лише визнається і санкціонується державою. Соціально-правове призначення інституту необхідної оборони полягає не в підвищенні соціально-правової активності громадян, а в законодавчому закріпленні гарантій реалізації цього права.

Для того щоб необхідна оборона повністю відповідала вимогам Кримінального кодексу України, повинні бути дотримані її умови правомірності захисту. Регламентація інституту необхідної оборони в законодавстві повинна відображати насамперед інтереси особи, чий права і свободи порушено. Закон про кримінальну відповідальність має стати надійним механізмом, що дозволяє людині діяти без остраху стати жертвою переслідування за свої суспільно корисні діяння.

Необхідна оборона як кримінально-правовий інститут – дуже складна юридична категорія, тому для ефективного застосування норм кримінального законодавства у практичній діяльності дане питання потребує подальшого ґрунтовного аналізу та дослідження.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Кримінальний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та допов. // Україна. Закони. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 174 с.

³ *Мошенець Д.М.* Правове та організаційне забезпечення поняття необхідної оборони в Україні / Д.М. Мошенець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – Вип. 23. – Ч. II. – Т. 3. – С. 33–36. – (Серія «Право»).

⁴ Кримінальне право України: Загальна та особлива частини: навч. посіб. / Т.О. Гончар, Є.Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2014. – 240 с.

⁵ *Сахаров А.Б.* Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность / А.Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1987. – № 11. – С. 111–119.

⁶ *Кісілюк Е.М.* Умови правомірності необхідної оборони, які характеризують посягання / Е.М. Кісілюк, Д.М. Мошенець // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.) Ю.П. Алєнін [та ін.] ; МОН України; НУ ОЮА. – О. : Юрид. л-ра, 2014. – Вип. 73. – С. 503–510.

⁷ *Александров Ю.В.* Кримінальне право України: заг. частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю.В. Александров, В.А. Клименко. – К.: МАУП, 2004. – 328 с.

Резюме

Дуюнова Т.В. Щодо правової природи необхідної оборони та умов її правомірності.

У даній статті розглядаються питання щодо визначення правової природи необхідної оборони як самостійного кримінально-правового інституту, що виключає злочинність діяння. На сьогоднішній день у суспільстві спостерігається різке наси-

чення зброї як у сфері легального володіння, так і в кримінальному середовищі. За таких надзвичайно складних умов зростає кількість злочинів, які вчиняються шляхом використання зброї, вибухових речовин і вибухових пристроїв. Названі факти закономірно сприяють відродженню наукового і практичного інтересу до кримінально-правового інституту необхідної оборони.

Ключові слова: посягання, суспільна небезпека, захист, оборонні дії, необхідна оборона, умови правомірності, перевищення меж необхідної оборони.

Резюме

Дуюнова Т.В. Относительно правовой природы необходимой обороны и условий её правомерности.

В данной статье рассматриваются вопросы относительно определения правовой природы необходимой обороны как самостоятельного уголовно-правового института, исключающего преступность деяния. Доказано, что на сегодняшний день в обществе наблюдается резкое насыщение оружия как в сфере легального владения, так и в криминальной среде. При таких чрезвычайно сложных условиях возрастает число преступлений, совершаемых путем использования оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств. Названные факты закономерно способствуют возрождению научного и практического интереса к уголовно-правовому институту необходимой обороны.

Ключевые слова: посягательство, общественная опасность, защита, оборонительные действия, необходимая оборона, условия правомерности, превышение пределов необходимой обороны.

Summary

Duyunova T. Relatively legal nature of necessary defensive and terms of her legitimacy.

This article discusses the definition of the legal nature of the necessary defense, as an independent criminal-legal institution that excludes the crime of the act. It is established that the legal nature of the institution of necessary defense is based on the recognition of the natural human right to self-defense against criminal encroachments by all means not prohibited by law. The main conditions for the legitimacy of the necessary defense are analyzed.

Key words: encroachment, public danger, defense, defensive actions, necessary defense, conditions for legitimacy, exceeding the limits of necessary defense.

УДК 343.985

П.М. КУБРАК

Петро Микитович Кубрак, кандидат юридичних наук, доцент, адвокат Ради адвокатів Київської області

ПОПЕРЕДНЄ СЛІДСТВО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ РЕСПУБЛІКИ ФРАНЦІЇ

Кримінальне судочинство Республіки Франції (КПК 1808 р.), система правосуддя та правоохоронних органів була взята за зразок при здійсненні судово-правової реформи Росії у період 1864 року. Тією чи іншою мірою здобутки кримінального процесуального права Франції знайшли відображення в реформі кримінально судочинства України у судово-правовій реформі СРСР у період 1958 року. Кримінальне процесуальне право Республіки Франції постійно знаходиться в динаміці, намагаючись відповідати сучасним викликам та дотримуватись розумного балансу між ефективною протидією злочинності та захистом прав учасників кримінального судочинства.

Сучасна Українська держава стоїть перед викликами, що загрожують її існуванню. Наріжним каменем цих викликів є протидія корупції. Сучасна модель кримінального судочинства, у тому числі й досудове слідство, як і уся система органів кримінальної юстиції, не здатна протидіяти існуючим викликам нашої держави. У цьому відношенні можуть допомогти здобутки науки та практики органів кримінальної юстиції, у тому числі й попереднього слідства Республіки Франції.

З'ясування зазначених проблем у різні періоди розвитку кримінального процесу України займалися такі вчені, як: Ю.П. Аленін, С.А. Альперт, М.І. Бажанов, Ю.М. Грошевий, Л.В. Головкин, С.В. Боботов, А.Я. Дубинський, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.М. Михеєнко, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, В.В. Молдован, А.В. Молдован, А.М. Погорельський, Б.В. Романюк, О.Ю. Татаров, М.Є. Шумило, В.І. Шишкін та ін. Проте до цього часу зазначена проблема не знайшла свого належного вирішення.

Мета статті полягає у дослідженні історико-правових передумов становлення та розвитку досудового провадження в Республіці Франції.

Сучасний Французький кримінальний процес упродовж XIII–XVIII ст. формувався під впливом латинського канонічного процесу, римського права, германських та франкських звичаїв. Пізніше він сформувався в розшуковий (інквізиційний) процес. У ньому була відсутня змагальність. Характерним рисами такого процесу була таємність та писемний характер провадження. Така форма процесу отримала законодавче закріплення у королівських ордонансах 1532 р. та 1670 р. (ордонанс Людовіка XIV)¹. Великою французькою революцією